

coverage of current realities, (b) carrying out a comprehensive and objective analysis of events, (c) to be a bearer of new values. Publicistic articles of «Ogonek» magazine became an example of democratic thought.

The purpose of the article is to analyze coverage of the Stalinist leadership agrarian policy in late 1920 and early 1930s on the pages of the «Ogonek» magazine during the perestroika period. Another aim is to explore new perspectives on agrarian issues, which were dictated by the new policy of glasnost' and democratization.

Research methods are the following: descriptive method, the comparative historical method; particularly valuable results during the study of the magazine publications provides the method of content analysis.

The obtained results reflect comprehensive analysis of the publications of the Ogonek magazine concerning the agrarian policy of the Stalinist leadership in late 1920s and early 1930s. Some aspects of this topic in the memoirs of the victims of terrible Stalinist policies were also explored. The important issues on the «Ogonek» pages, namely, the preconditions for collectivization, the methods for implementing collectivization, dekulakization, and the consequences of such an agrarian policy were pointed out by the author. The problem-thematic analysis of the publications of the «Ogonek» magazine does provide a valuable material for understanding the interaction of political life and the media. This also contributes to study the impact of mass publications on citizens' public consciousness.

Key words: agrarian policy, collectivization, dekulakization, peasantry, «Ogonek» magazine.

УДК 94(477)«1921–1929»:631

В. М. Лазуренко

доктор історичних наук, професор, проректор з гуманітарно-виховних питань, професор кафедри історії України та суспільних дисциплін Черкаського державного технологічного університету

ЗРОСТАННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ АКТИВНОСТІ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ ФЕРМЕРСЬКОГО ТИПУ ДОБИ НЕПУ – РЕАЛЬНИЙ ВИКЛИК ТОТАЛІТАРИЗМУ

У статті розкрито склад та питому вагу селянських господарств фермерського типу України в період нової економічної політики (1921–1929 рр.). Зосереджено увагу на кількісному та якісному аналізі селянських фермерських господарств, їх питомої ваги у виробництві сільськогосподарської продукції, насамперед, товарного спрямування. Враховані домінуючі в добу непу критерії віднесення селянських господарств до фермерської групи: характер землекористування, рівень механізації і товарності господарств, ступінь розвиненості ринкових зв'язків та вартість засобів виробництва.

Ключові слова: влада, заможні селяни, селянство, селянські господарства, сільське господарство, фермерські господарства.

Постановка проблеми. Актуальність всебічного дослідження всіх аспектів, пов'язаних із реалізацією засад нової економічної політики в аграрному секторі, на нашу думку, визначається, насамперед, тим, що в 1920-ті рр. в українському селі розгорталися масштабні динамічні процеси, які не лише лягли в основу багатьох наступних історичних подій, але й потенційно могли дати їм зовсім інший напрямок розвитку. Це був період, коли відбувався пошук і вибір шляхів подальшого поступу не лише сільського господарства,

не лише способу життя селянства, але економіки і суспільства в цілому.

Як вітчизняні, так і зарубіжні дослідники цілком правомірно оцінюють неп, як один із найбільш знакових періодів нашої новітньої історії з точки зору закладених в ньому величезних потенційних можливостей, які не змогли або не встигли, а точніше, яким зміцніла тоталітарна система брутально не дала проявити себе. Виходячи з цього, вкрай важливе значення набуло сьогодні їх поглиблене, із залученням раніше невідомих фактів та явищ, об'єктивне вивчення, яке має включати в себе як більш повне прочитання минулих подій, так, і, що на нашу думку особливо важливо, зважений аналіз тих явищ і процесів в житті українського села, які яскраво заявивши про себе, залишилися, однак, нереалізованими, хоч мали для цього цілком виразні передумови.

Всебічне, суто наукове, тобто вільне від будь-яких політичних чи ідеологічних нашарувань вивчення вітчизняного історичного досвіду функціонування в аграрному секторі національної економіки складного комплексу соціально-економічних відносин, особливостей його державного регулювання може мати суттєве значення і для вирішення цілого ряду доволі гострих проблем сучасного українського села.

Звичайно, було б неправомірно ставити знак рівності між способами вирішення проблем належних до різних історичних періодів. Наш науковий інтерес пояснюється не стільки самою схожістю проблем сучасності і проблем 1920-х рр., скільки співставністю цих періодів за їх соціально-економічною і суспільно-політичною значимістю в житті українського народу. Вкрай важливим вбачається також з'ясування того, що в подальшому несла для українського селянина ця політика; що було реалізовано, а що брутально перервано на злеті, що є правдою, а що було міфологізовано, як в радянській, так і вже в сучасній історіографії.

У цьому контексті особливої уваги заслуговує комплекс питань пов'язаних із життєдіяльністю українського фермерства радянської доби доколгоспного періоду. Тривалий час ця суспільно важлива проблема, в силу суто політичних причин, навіть термінологічно залишається поза увагою як дослідників, так і широких верств громадськості. Як не дивно, але і на сьогодні, в умовах цілком сприятливих для справді вільного, ніяк і ніким не заангажованого наукового пошуку, в час коли вже переглянуто віками усталені історичні догми, яскраві, інколи просто вражаючі економічні звершення молодого українського фермерства в добу непу все ще оповиті лиховісною машкарою «куркульства». Успішний у господарстві, тобто у виробництві, і, що особливо слід підкреслити, успішний у створенні справді нового, примноженні національного багатства, а звідси відповідно і сам заможний – значить «куркуль». Це, суто штучне, зловісне політичне термінологічне новоутворення, що вийшло із надр сталінського агітпропу, ще і сьогодні заступає собою реальну постать успішного, підприємливого українського селянина-фермера 20-х рр. ХХ ст.

Слід при цьому спеціально зазначити, що термінологічно-змістовне визначення швидко прогресуючих господарств українського селянства як саме фермерських, в 20-ті рр. було цілком усталене і мало, так би мовити, всі права «громадянства». Його

широко вживали як політики, так і дослідники, економісти, аграрники, – всі, чия діяльність, так чи інакше, торкалася сільського господарства. Що при цьому ще важливо, правомірність використання терміну «фермер» не викликало ніякого сумніву в політиків, управлінців, громадських діячів, які дотримувалися різних політичних поглядів, як лівого, так і правого спрямування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До розкриття порушеної нами теми побіжно звертались В. Качинський, М. Гуревич, А. Альтерман, С. Кульчицький, В. Марочко, А. Морозов, В. Калініченко, О. Ганжа [1].

Мета: розкрити склад та питому вагу селянських господарств фермерського типу України в період непу (1921 – 1929 рр.).

Виклад основного матеріалу. Виходячи з того, що до господарств фермерського типу доби непу ми відносимо селянські господарства виразно товарного спрямування, які використовували власну, а, у певній мірі, і найману працю на власній чи орендованій землі [2, 199], важливим вбачається їх кількісний та якісний аналіз. При цьому слід взяти до уваги те, що їх функціонування зумовлювалося цілим рядом чинників: характером землекористування, рівнем механізації і товарності господарств та ступенем розвиненості ринкових зв'язків.

В даному контексті важливе значення мають, на нашу думку, висновки, зроблені відомим дослідником в галузі аграрної історії В. Даніловим. Так, характеризуючи різні соціальні групи селянства 1920-х рр., він виділяє в тогочасному селі групу заможних господарств, яка концентрувала у своїх руках засоби виробництва у «кількості, яка перевищувала можливості їх власних трудових ресурсів» [3, 19]. До цієї групи дослідник відносив за тогочасною радянською термінологією (інакше із цензурних міркувань було неможливо) так зване «куркульство», а також значну частину середняків, господарства яких за економічними показниками наближалися до «куркульських».

Аналізуючи дані взяті з усієї території СРСР (включаючи й Україну), він дійшов висновку, що «Якщо взяти заможну групу селянства в цілому, тобто включаючи і тих середняків, котрі були економічно максимально близькими до куркулів, то виявиться, що у 15,5% господарств було сконцентровано 39,3% землеробських знарядь і 73,3% складних машин. Саме ж «куркульство» концентрувало 11,7% знарядь праці і 30,8% машин. При цьому питома вага таких господарств складала лише 3,2% [3, 21].

За вартістю засобів виробництва, якими володіли селянські господарства України доби непу, сучасний дослідник історії українського села В. Калініченко критерієм віднесення до найзаможнішої (дрібнокапіталістичної, «куркульської») групи селянства називає вартість засобів виробництва понад 1600 крб., середняцької – від 200 до 1600 крб., бідняцької – до 200 крб. [4, 27]. З його міркуваннями можна погодитися. Адже в умовах фактично перманентної нестабільності грошової системи, свідком чого селянство було починаючи з 1914 р., саме постійно потрібні в сільському господарстві сільгоспмашини були тією «легколіквідністю», в якій було найбільш доцільно акумулювати господарські накопичення. У цьому селянство ще раз ствердила

практика 1917–1920 рр., коли ворогуючі в громадянському протистоянні часто вдавалися до реквізицій коней, зерна, худоби, обминаючи, із зрозумілих причин, непотрібні у військовій справі плуг, косарку чи трієр.

У цьому контексті заслуговує на увагу вміщений в 1928 р. на сторінках журналу «Український агроном» аналіз поділу селянських господарств, зроблений на основі динамічних обстежень господарств сіл Миколаївка і Селище Стеблівського району Черкаської округи протягом 1925/26 господарського року. Сутність підходу до поділу господарств на три групи обумовлена наступним.

Перша група – пролетаризовані селянські господарства, що не можуть прохарчуватися на доходах із власного господарства і шукають сторонніх заробітків, наймаючись по чужих господарствах і цукроварнях. Ця група господарств визначена як збиткова, і така, що потроху проїдає свій бюджет, йдучи, таким чином, по шляху дальшої пролетаризації.

Друга група господарств – суто хліборобська. Високопродуктивне бурякосіяння починає входити в склад сівозміни, але ще не відіграє вирішальної ролі. З суто економічного боку ця група, переважною мірою, зводить бездефіцитний бюджет, але і тільки.

Третя – це найбільш забезпечена капіталами група господарств. Вона суттєво відрізняється від двох попередніх груп і характеризується з виробничого боку як багатопрофільна, землеробсько-скотарська. Землеробство, окрім вирощування традиційних зернових культур, набрало значний ухил до інтенсифікації. Прискореного розвитку набуло розширення засіву цукрового буряку, озимої пшениці, соняшнику, сочевиці. Скотарство все частіше ґрунтується на купівлі-продажу худоби, яку господарства почасти вирощують самі, а почасти дорощують до набуття нею кращих товарних якостей. Саме такі господарства ставали доволі прибутковими і забезпечували помітний приріст капіталів [5, 34].

Необхідно спеціально взяти до уваги, що після ліквідації поміщицьких економій, які в дореволюційні часи були основними продуцентами цукросировини, в 1920-х рр. в селянських господарствах України значно зросли площі засіву цукровими буряками, які в цій справі заступили економію. Це повсюдно мало помітний вплив на доходи селянських господарств.

Певну уяву щодо ролі в цій справі господарств фермерського типу дає аналіз матеріалів анкетування літа 1924 р. селянських господарств прилеглих до цукроварень кількох місцевостей Волинської губернії на предмет укладання з ними угод на постачання цукрових буряків на цукроварні. Так, у селі Швайківка Троянівського району Житомирської округи з цією метою було виділено 100 бідняцьких (незаможних), 289 середняцьких і 30 міцних (заможних) господарств [6, 2].

Виходячи з тієї ж мети – встановити кількість потенційних постачальників цукрових буряків, було проведено і обстеження, для виявлення потенційних продуцентів цукрової сировини, селянських господарств Волинської губернії. На основі аналізу анкет-характеристик господарів села Озадівка Янушівського району Житомирської округи такими було визнано 91 бідняцьке, 246 середняцьких і 29 міцних (заможних) господарств, а в селі Червоноармійське – відповідно 180, 89 і 27 [6, 4–8].

Тобто, економічно міцні господарства фермерського типу склали близько 8% селянських господарств.

Посівні площі під цукрові буряки зростали. І в 1927 р. площі посіву цукрових буряків в Україні становили 384 тис. десятин [7, 35]. Це дає добру можливість для з'ясування соціально-економічних характеристик селянських господарств, залучених до буряківництва. Матеріали для цього дає статистичне обстеження, яким в 1926 р. було охоплено території районів, прилеглих до 15 цукрових заводів Харківщини, Сумщини, Полтавщини та Чернігівщини. На охопленій обстеженнями території налічувалося 240 тис. селянських господарств, з яких 79,7 тис. господарств (33,2%) сіяли цукрові буряки.

Проаналізуємо їх економічний стан за загальною посівною площею. З усіх бурякосіючих господарств посів до 1 десятин мали 6,6% господарств, до 3 десятин – 27,1%, до 6 десятин – 41,3% і понад 6 десятин – 25,0%. Тобто, господарства з засівною площею до 3 десятин, склали найслабкішу групу, що становила 33,7% від загальної кількості. Господарства середняцького типу із засівною площею до 6 десятин становили 41,3%. Решту господарств – 25%, можна з впевненістю віднести до господарств фермерського типу. Що, до речі, не виключає й того, що до фермерських господарств можна віднести й частину господарств формально належних до середняцьких, оскільки земельне забезпечення в 5 дес. при сприятливому співвідношенні інших чинників – належна кількість тяглової сили, наявність складних високопродуктивних сільгоспмашин, запасів власної робочої сили – забезпечувала цілком реальні можливості розвитку по фермерському шляху.

Опираючись на дані цього обстеження, можна провести диференціацію бурякосіючих господарств і за наявністю робочої худоби (в переводі на коней). Серед них 30% взагалі не мали робочої худоби, 50,7% мали 1 голову, 15% – 2 голови і 4,3% – 3 голови робочої худоби [7, 35–36].

Відмінності діяльності фермерських господарств вищезгаданої місцевості на тлі всього селянського загалу можна простежити на добре означених показниках їх прибутковості. Так, у 1925/26 господарському році у фермерських господарствах цих сіл (з капіталом понад 1300 крб.) гуртовий прибуток склав 1017,51 крб., натомість, в традиційно середняцьких (тобто таких, які ще не стали на шлях інтенсивної товаризації, навіть з достатньо значним виробничим капіталом 800–1300 крб.) – лише 658,29 крб., і в дрібних (з капіталом до 800 крб.) – 386,57 крб. [7, 36].

Відповідно до значно більших гуртових прибутків фермерські господарства у вказаних селах мали значно вищі показники товарності. Точніше, саме завдяки останнім товарна маса в них складала пересічно 59,1% вартості усієї виробленої продукції. Натомість, у найменш забезпечених капіталом дрібних господарствах вартість товарної частини продукції в 1925/26 господарському році склала 46,2%. Більш того, у фермерських господарствах вона нерідко піднімалася навіть до 80 і більше відсотків вартості всієї гуртової продукції [7, 36].

Фермерські господарства мали значно вищі показники і за продуктивністю праці вироблюваної продукції, передусім, зернової. Причому ця тенденція мала місце в усіх регіонах України.

Аналіз статистичних даних по Лівобережжі засвідчує, що у вказаному регіоні прослідковувалася доволі очевидна тенденція. Якщо у незможних господарствах збір зернових культур в розрахунку на одного члена селянської родини (їдця) знизився (у 1925 р. – 13%, у 1916 р. – 6,7%, у 1927 р. – 6,5%), то в групі міцних фермерських господарств (6,1–9,0 дес.) навпаки – зріс (у 1925 р. – 57%, у 1926 р. – 59,1%, у 1927 р. – 64,4%). І це за однакових кліматичних, економічних умов [8, 65–67]. Практично аналогічні дані маємо і для Правобережжя [8, 65–67].

Дещо інший характер мали подібні процеси на Поліссі. В цьому регіоні, констатуємо повсюдне зменшення показника зібраних зернових на одного члена родини. У незможних господарствах збір зернових культур у розрахунку на одного члена селянської родини (їдця) знижувався (у 1925 р. – 8,8%, у 1926 р. – 4,8%, у 1927 р. – 5,5%), і в групі міцних фермерських господарств (4,1–9,0 дес.) також – дещо скорочувався (у 1925 р. – 40,1%, у 1926 р. – 32,1%, у 1927 р. – 38,24%) [8, 65–67]. Однак, в даному випадку, це пояснюється не зменшенням валового обсягу зібраного зерна, а швидшим ніж в інших регіонах України приростом кількості сільського населення. Тобто тут у господарствах всіх типів зросло значення демографічного чинника. Зауважимо, до речі, що саме на Поліссі відсоток господарств фермерського типу був найнижчим на Україні.

Подібні тенденції, коли при позитивній динаміці збільшення валового збору зернових відбувалося зменшення кількості зерна в розрахунку на одного члена родини, були характерні в силу того ж демографічного чинника і для зони Степу [8, 65–67]. Дані по Степу також показують зниження показників виробництва зернових на одного члена селянської родини по усіх групах, що, однак, знову ж таки, пояснюється тим, що згідно демографічної статистики сільське населення в степовій зоні в цей період також неухильно зростало. Однак, при цьому необхідно зазначити, що виробництво пшениці – головної ринкової культури, навпаки, у господарствах Степу зростало і, що показово, за рахунок саме фермерських господарств [8, 65–67].

Слід також додати, що для господарств різних категорій були характерні суттєві відмінності у питомій вазі різних видів реалізованої продукції. Так, якщо в незможницьких господарствах на продукцію рільництва припадало 44,9%, то у фермерських лише 22,5%. Натомість господарства фермерського типу продавали більше худоби – 68,9%, а в той час як незможницькі – лише 48,1%. Показово, що значну, згідно даних бюджетних опитувань, частину прибутків від реалізації худоби господарства витрачали на подальше устаткування своїх господарств – придбання різного поліпшеного реманенту та складних сільськогосподарських машин і обладнання, а також на оплату найманої робочої сили і на виплату податків [5, 31–33].

Аналізуючи чинники товаризації (фермеризації) селянських господарств доби непу ніяк не можна обійти увагою такий важливий чинник господарювання як стан забезпечення тягловою силою – кіньми і волами.

Щодо ресурсів тяглової сили, то пересічно по Україні динаміка забезпеченості 100 господарств робочими кіньми і волами характеризувалася такими показниками: 1925 р. – 79, 1926 р. – 86, 1927 р. –

91 голів. При цьому, однак, питома вага безтяглових господарств зменшувалася повільно. Цей показник виглядав наступним чином: 1925 р. – 46,3%, 1926 р. – 44,7%, 1927 р. – 41,7%. Основною причиною цього було згадуване вже загальне збільшення кількості селянських господарств в Україні [9, 65].

Зрозуміло, що фермерські господарства мали краще забезпечення тяговою силою. Якщо 71,1% селянських господарств із площею засіву до 0,1 га і 44,5% із площею засіву до 1,1 га не мали ніякої тягової сили, то серед фермерських господарств (статистика ЦСУ їх кваліфікувала як «заможницькі і середняцькі») з площею засіву понад 2,1 га тягла не мали лише 23,0% [9, 65]. Необхідно також додати, що лєвова частка безтяглових господарств цієї групи припадала на ті, що мали засів до 3,1 десятин.

Слід мати на увазі, що злет в становленні фермерських селянських господарств відбувався в період, коли радянське керівництво фактично вже взяло курс на форсований розвиток промисловості, кошти для якого можна було взяти лише з селянства. Однак, на перешкоді цьому стояв відносно незалежний статус селянина, передусім, заможного, який самостійно виробляв і реалізовував власну продукцію. Розпочинаючи індустріалізацію на основі використання внутрішніх ресурсів, більшість радянського керівництва вважала за необхідне в той чи інший спосіб покінути з економічно незалежною соціальною верствою селян-власників.

Цьому сприяло те, що вже на початку непу в країні склалася ситуація, що держава, будучи монополістом з виробництва промислових товарів для села, мала можливість встановлювати на них значно вищі ціни у порівнянні з тими, які б формувалися на засадах вільного ринку. З одного боку, ціни на промислові вироби, в тому числі виробничого призначення, визначалися відповідно до верхньої, а інколи і просто крайньої межі спроможності селянина купувати їх. З іншого боку, держава була якщо і не монополієм, то відчутно домінуючим покупцем сільськогосподарської продукції. Користуючись цим вона систематично понижувала ринкові ціни, насамперед, на зернові, що були більш вигідно їй, ніж селянинові. Фактично державні ціни на хліб формувалися в такий спосіб, щоб задовольнити лише мінімальну зацікавленість селянських господарств збувати вироблену ними продукцію.

Перевищення критичного рівня у співвідношенні цін вело до того, що селянин або відмовлявся продавати хліб та іншу вироблену продукцію, або не мав змоги купувати промислові товари. Однак, держава в різний спосіб прагнула примусити селян купувати промтовари за вищими цінами, а свою продукцію, передусім, хліб, продавати за нижчими цінами [10, 495–496]. Саме звідси виток першої кризи збуту промислових товарів (сумнозвісні «ножиці цін»), яка виникла вже восени 1923 р. Село гостро потребувало сільськогосподарських знарядь промислового виробництва, але селяни просто не мали змоги купувати їх за гострої невідповідності цін: свідомо заниженими державними оптовими заготівельниками цінами на сільськогосподарську продукцію та надмірно завищеними знову ж таки державою цінами на промислові вироби. Наступна криза виникла в 1924/25 господарському році (тобто восени 1924 – навесні 1925 рр.). Тепер вона отримала

назву «заготівельної», оскільки заготівлі, знову ж таки внаслідок надмірно занижених директивними органами оптових закупівельних цін, за якими працювали з ризиком державні хлібозаготівельні організації, склали лише дві третини очікуваного обсягу зерна.

В 1927/28 господарському році виникла чергова криза. На цей раз не вдалося заготовити навіть найнеобхіднішого мінімуму. І знову ж таки, і ця криза, як і попередні, була спричинена штучним заниженням цін на зерно, тобто фактично спровокована владою. Адже був сумний досвід двох попередніх криз. В той же час промислові товари виробничого призначення, якщо розрахувати їх вартість в пудах пшениці, залишалися суттєво дорожчі, ніж до війни, і це не зважаючи на нижчу якість. Селяни відреагували єдиною можливим способом – перестали продавати зерно зверху того мінімуму, який їм був потрібний для сплати податків. В умовах ринку вони просто не могли діяти інакше.

Слід також мати на увазі, що в умовах вже фактично започаткованого курсу на індустріалізацію, почала набирати темпи інфляція. Ще донедавна міцний і привабливий для селянина червоний карбованець (червінець) почав швидко знецінюватися. За умов, коли державні податкові органи (незважаючи на будь-які обставини – посуха, град, недорід), неухильно проводили вкрай жорстку політику щодо стягнення з селянських господарств усіх податкових зобов'язань, аж до опису майна і продажу його з торгів, легкоквідне зерно, нехай і по заниженій ціні, було самим надійним засобом позбутися фінансового терору і зберегти господарство від розорення.

За цих обставин заможні фермерські господарства були свідомо оголошені владою як класово ворожа верства населення. Буцім-то вона, а не сама влада з її по суті відверто антиселянською політикою, і повинна в усіх труднощах. У січні 1928 р. Й. Сталін, перебуваючи в Сибіру, у виступах перед партійно-радянським активом прямо звинуватив саме заможне селянство не більш і не менш як в «саботажі індустріалізації» та закликів працівників судів та прокуратури застосовувати до них статтю 107 Кримінального кодексу РСФРР про спекуляцію [4, 97]. За цією статтею передбачалося позбавлення волі, через суд, на строк до трьох років з повною або частковою конфіскацією майна осіб, винних «у злочинному підвищенні цін на товари шляхом скуповування, приховування або не випуску таких на ринок».

В Україні ВУЦВК також прийняв аналогічну за змістом статтю 127-му Кримінального кодексу УСРР. По суті, цими актами товаровиробник позбавлявся права власності на вироблену ним продукцію. Використовуючи можливості нового законодавства, хлібозаготівельні органи за січень-лютий 1928 р. вилучили з українського села 70 млн. пудів хліба [10, 497].

На місцях, виконуючи кремлівські директиви, до селян-фермерів почали масово застосовуватися насильницькі методи з метою «викачування» сільськогосподарської продукції. Так, голова Козлянського райвиконкому на Чернігівщині Нечай у листі під грифом «Таємно. Особисто» у лютому 1930 р. наказував усім головам сільських рад: «1) протягом 2-х днів переглянути списки заможних та

куркулів і виявити, хто з них не дообкладався, запропонувати їм негайно внести хліб до кооперації; 2) протягом 3-х днів стягнути невнесений (40 %) куркулями і заможними і несплаченими на них хліб; 3) протягом 3-х днів з одержанням цього [листа] стягнути з куркулів та заможних страхзбори, мірчук, несплату по с.г. податку, самооподаткування, гамазей та інші недоплати та внески. На впертих неплатників куркулів скласти акти для притягнення їх до відповідальності; 4) суворо стежити за куркульськими та заможними господарствами, щоб такі не продавали худобу, майна та іншого с.г. реманенту» [12, 3].

За невиконання твердого завдання з хлібозаготівлі селяни, як відомо, зазнавали всіляких переслідувань. Тільки навесні 1929 р. в Україні було описане майно 18 тис. 264 селянських господарств. З них 8012 було продано на торгах, а 1150 селян було притягнуто до кримінальної відповідальності [13, 89–90].

Різе посилення адміністративних та економічних репресій цілком логічно скоротило фермерську активність господарської активності фермерських господарств. Заможні селяни, щоб позбавитися лиховісного тавра «куркуль», змушені були вдаватися до «саморозкуркулення» своїх господарств. Змушені за безцінь віддавати державі вирощене важкою працею зерно, фермери почали різко скорочувати посівні площі. Тільки в 1927–1929 рр. площі посівів у найбільш продуктивних селянських господарствах скоротилися майже вдвічі. При цьому питома вага товарної частини зібраного врожаю знизилася з 25,1% до 14% [14, 13–14]. Зрозуміло, що це ще більше посилює напругу на зерновому ринку.

Невдоволення селян знайшло вияв і в масовому забої худоби, який розпочався влітку 1929 р. За лічені тижні це нечуване для селянства явище (власними руками нищити свою худобу!) набуло небаченого розмаху. Зіткнувшись з практикою насильницького, безоплатного вилучення виробленої ними продукції, селяни в розпачі різали все – корів, телят, свиней, коней. Незважаючи на те, що за січневою постановою ВЦВК та РНК СРСР 1930 р., «хижацький забій худоби» карався висилкою та конфіскацією майна, в окремих місцевостях України він досяг майже 75% загальної кількості поголів'я [15, 33].

Висновки. Відверто репресивна політика держави щодо селян-фермерів в кінці 1920-х рр. логічним наслідком мала швидкі кількісні та якісні зміни у бік зменшення цієї категорії найбільш активної в економічному відношенні селянства. Чисельність господарств фермерського типу в Україні вже у 1928 р. порівняно з 1927 р. зменшилася на 27,5% [16, 132].

Ставши заручником набравшої сили тоталітарної системи, головним об'єктом знавіснілого політичного цькування, молоде українське фермерство на зламі 20-х – 30-х рр. ХХ ст. зійшло з історичної арени. Це мало сумні наслідки для аграрного сектора економіки України. Адже сільське господарство в неприродній спосіб було позбавлено своєї найбільш енергійної, підприємливої верстви, яка любила, і чи не найголовніше, вміла працювати на землі.

Список використаної літератури та джерел

1. Качинский В. Молодая поросль фермерства в украинской степи / В. Качинский // *Хозяйство Украины*. – 1925. – № 6. – С. 98 – 106; Гуревич М. Б. *Вопросы современного крестьянского хозяйства Украины* /

М.Б.Гуревич. – Х.: ЦСУ, 1927. – 191 с.; Альтерман А. *Сучасне зернове господарство України та проблеми його товарності* / А. Альтерман. – Х.: Радянський селянин, 1929. – 110 с.; Кульчицький С. *Соціально-економічний розвиток селянських господарств УРСР напередодні масової колективізації* / С. Кульчицький // *Історичні дослідження. Вітчизняна історія*. – 1982. – Вип.8. – С. 43 – 55; Марочко В. І. *Українська селянська кооперація: історико-теоретичний аспект (1861 – 1929 рр.)* / В. І. Марочко. – К.: М.Р. Kots Publishing, 1995. – 224 с.; Морозов А. Г. *Село і гроші. Українська кредитна кооперація в добу непу* / А. Г. Морозов. – Черкаси: НДІТЕХІМ, 1993. – 274 с.; Калініченко В. В. *Селянське господарство України в період непу: історико-економічне дослідження* / В. В. Калініченко. – Х.: Основа, 1997. – 400 с.; Ганжа О. *Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917 – 1927 рр.)* / О. Ганжа. – К.: Ін-т історії НАНУ, 2000. – 208 с.

2. Райзберг Б. А. *Современный экономический словарь* / Б. А. Райзберг, Л. Ш. Лозовский, Е. Б. Стародубцева. – М.: ИНФРА, 2006. – 495 с.

3. Данилов В. П. *О характере социально-экономических отношений советского крестьянства до коллективизации сельского хозяйства* / Данилов В. П. – М.: Институт истории АН СССР, 1961. – 60 с.

4. Калініченко В. В. *Селянське господарство України в доколгоспний період (1921 – 1929 рр.)* / Калініченко В. В. – Х.: Основа, 1991. – 129 с.

5. *Вісімнадцять селянських бюджетів з Черкащини* // *Український агроном. Журнал агрономічної секції ВУК профспілки с.-г. та лісових робітників СРСР*. – № 2–3. – 1928. – С. 24–34.

6. *Державний архів Вінницької області*. – Ф. Р – 568. *Бюро селянського буряківництва*. – Оп. 73. – Спр. 142. *Анкети-характеристики селянських господарств призаводських районів*. 6 квітня – 15 червня 1925 року. – 342 арк.

7. *Диференціація селянських господарств у районі Харківської філії Цукротресту (за матеріалами дослідження 1926 року)* // *Український агроном. Журнал агрономічної секції ВУК профспілки с.-г. та лісових робітників СРСР*. – № 2–3. – 1928. – С. 34–37.

8. Альтерман А. *Сучасне зернове господарство України та проблеми його товарності* / А. Альтерман. – Х.: Радянський селянин, 1929. – 110 с.

9. *Два роки роботи Уряду УСРР (1926/1927 – 1927/1928)*. *Матеріали до звіту Уряду Одинадцятому з'їздові Рад*. – Х.: *Видання Секретаріату ВУЦВК та Управління справами РНК УСРР*, 1929. – 228 с.

10. Литвин В. *Історія України* / В. Литвин – К.: Наукова думка, 2008. – 814 с.

11. *Из обращения ЦК ВКП (б) «Ко всем организациям ВКП (б)» от 13 февраля 1928 г.* // *Документы свидетельствуют: Из истории деревни накануне и в ходе коллективизации, 1927–1932 гг.* / Под ред. В. П. Данилова, Н. А. Ивницкого. – М.: Политиздат, 1989. – 364 с.

12. *Державний архів Чернігівської області*. – Ф. Р – 72. *Виконавчий комітет Михайло-Коцюбинської районної ради депутатів трудящих, смт. Михайло-Коцюбинське Михайло-Коцюбинського району Чернігівської області*. – Оп. 14. – Спр. 25. *Постановлення (копії) ВУЦИКа і Совнаркома УССР о подчиненности органов милиции органам ГПУ, о борьбе с искривлениями налоговой политики, индивидуальным обложением налогом кулацких хозяйств и порядке наделения их землей, об использовании на работах и выселении раскулаченных... и другие материалы*. 25 декабря 1929 г. – 3 февраля 1931 г. – 499 л.

13. Веселова О. М. *Голодомори в Україні. 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Злочин проти народу* / О. М. Веселова,

В. І. Марочко, О. М. Мовчан. – К.; Нью-Йорк : Вид-во М. П. Коць, 2000. – 270 с.

14. Сдвиги в сельском хозяйстве СССР между XV и XVI партийными съездами: Сборник статистических сведений по сельскому хозяйству за 1927 – 1930 гг. – М.; Л.: Соцгиз, 1931. – 128 с.

15. Ганжа О. І. Опір селян становленню тоталітарного режиму в УСРР/О. І. Ганжа / Серія “Історичні зошити”. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1996. – 42 с.

16. Очерки развития социально-классовой структуры УССР: 1917–1937 / С. В. Кульчицкий, И. К. Рыбалка, Ф. Г. Турченко и др. – К.: Наукова думка, 1987. – 238 с.

References

1. Kachynskyy, V. (1925). A young growth of farming in the Ukrainian steppe. *Ukraine's economy*. 6, 98-106 (in Rus.); Gurevych, M. B. (1927). Questions of modern peasant economy of Ukraine. Kharkov: CSU (in Rus.); Alterman, A. (1929). Modern grain economy of Ukraine and problems of its marketability. Kharkiv: Radyans'kyi selyanyn (Soviet peasant) (in Ukr.); Kul'chytskyi, S. (1982). Socio-economic development of peasant farms of the Ukrainian SSR on the eve of mass collectivization. *Historical research. Patriotic history*, 8, 43-55 (in Ukr.); Marochko, V. I. (1995). *Ukrainian Peasant Cooperation: The Historical and Theoretical Aspect (1861 – 1929 yy.)*. Kyiv, New York: M. P. Kots Publishing (in Ukr.); Morozov, A. G. (1993). *The village and the money. Ukrainian credit cooperation in the days of the NEP*. Cherkasy: NDITEKHIM (in Ukr.); Kalinichenko, V. V. (1997). *Peasant economy of Ukraine during the NEP period: historical and economic research*. Kharkiv: Osnova (in Ukr.); Ganzha, O. (2000). *Ukrainian peasantry in the period of the formation of a totalitarian regime (1917 – 1927 yy.)*. Kyiv: Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (in Ukr.)
2. Rayzberh, B. A., Lozovskyy, L. Sh., Starodubtseva, E. B. (2006). *Modern Economic Dictionary*. Moscow: INFRA (in Rus.)
3. Danilov, V. P. (1961). *On the nature of the socioeconomic relations of the Soviet peasantry to the collectivization of agriculture*. Moscow: Institute of History AS USSR (in Rus.)
4. Kalinichenko, V. V. (1991). *Peasant economy of Ukraine in the pre-farm period (1921 – 1929)*. Kharkiv: Osnova (in Ukr.)
5. Eighteen peasant budgets from Cherkasy region. (1928) *Ukrayins'kyi ahronom (Ukrainian agronomist. Journal of the Agronomic Section of the VUC of the union of agriculture and the forest workers of the USSR)*. 2–3, 24–34 (in Ukr.)
6. State Archives of the Vinnytsia region (of Ukraine), fund P – 568. Bureau of Peasant Beetroot. description 73, archive file 142. *Questionnaire characteristics of the peasant farms of Priaziv districts. (April 6th – June 15th 1925)* (in Ukr.)
7. Differentiation of peasant farms in the district of the Kharkiv branch of Tsukrorest (based on research data of 1926). (1928). *Ukrayins'kyi ahronom (Ukrainian agronomist. Journal of the Agronomic Section of the VUC of the union of agriculture and the forest workers of the USSR)*, 2–3, 34–37 (in Ukr.)
8. Alterman, A. (1929). *Modern grain economy of Ukraine and problems of its marketability*. Kharkiv: Radyans'kyi selyanyn (Soviet peasant) (in Rus.)
9. Two years of work of the Ukrainian SSR government (1926/1927 – 1927/1928). (1929) *Materials to the report of the Government to the Eleventh Congress Councils* Kharkiv: Vydannya sekretariatu VUTsVK ta upravlinnya spravamy RNK USRR (Publication of the secretariat of the VUTSVK and the administration of affairs of the SNK of the Ukrainian SSR) (in Rus.)
10. Lytvyn, V. (2008). *History of Ukraine*. Kyiv: Scientific thought (in Ukr.)
11. *From the appeal of the Central Committee of the CPSU (b) “To all organizations of the CPSU (b)” of February 13, 1928.*

(1989). In V. P. Danilov, N. A. Ivnickiy (Ed.). *Documents show: From the history of the village on the eve and during collectivization, 1927 – 1932 yy.* Moscow: Politizdat (in Rus.)

12. State archive of Chernihiv region (of Ukraine), fund P – 72. Executive Committee of the Michael-Kotsyubinsky District Council of Workers' Deputies, smt. Mikhail-Kotsyubinskoye of the Mikhail-Kotsyubinsky district of the Chernihiv region. description 14, archive file 25. *Decisions (copies) of the VUCIC and the Council of People's Commissars of the Ukrainian SSR on the subordination of the police authorities to the GPU bodies, the struggle against the distortions of the tax policy, the individual taxation of the kulakas farms and the procedure for the allocation of their land, the use of works and the eviction of deactivated ... and other materials (25th December 1929 – 3rd February 1931)*

13. Veselova, O. M., Marochko, V. I., Movchan, O. M. (2000) *Holodomor in Ukraine. 1921 – 1923, 1932 – 1933, 1946 – 1947: Crime against the people*. Kiev, New York: M. P. Kots Publishing (in Rus.)

14. Shifts in the agriculture of the USSR between the XV and XVI party congresses. (1931): *Sbornyk statystycheskykh svedenyi po sel'skomu khozyaystvu za 1927 – 1930 hh. (Collection of statistical data on agriculture for the years 1927 – 1930.)*. Moscow: Sotsekgiz (in Rus.)

15. Ganzha, O. I. (1996). *Resistance of peasants to the formation of a totalitarian regime in the Ukrainian SSR. Seriya “Istorychni zoshyty” (Series “Historical Notebooks”)*. Kyiv: Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (in Ukr.)

16. Kul'chytskyi, S. V., Rybalka, Y. K., Turchenko, F. H. et al. (1987). *Essays on the USSR socio-class structure development: 1917 – 1937*. Kiev: Naukova dumka (in Rus.)

V. Lazurenko

SOCIO-ECONOMIC ACTIVITY GROWTH OF FARMER TYPE PEASANT FARMS DURING THE PERIOD OF THE NEW ECONOMIC POLICY IS A REAL CHALLENGE TO TOTALITARIANISM

Comprehensive investigation urgency of all aspects connected with principles realization of the new economic policy (1921 – 1929) in the Agrarian sector of national economy, in our opinion, is defined first of all by the fact that those years large-scale dynamic processes were developed in Ukrainian village which not only have formed the basis of many subsequent historical events, but also potentially could channelize them absolutely in another way.

Our scientific problematic interest is explained not only by the similarity of our time problems and the problems of the 1920s, but by the comparability of these periods with their socio-economic and socio-political significance in the life of Ukrainian people. In this context, a complex of issues related to Ukrainian agriculture vitality of the Soviet era of pre-farm period deserves special attention. The analysis of composition and proportion of peasant farms in this period deserves in-depth attention.

Disclosure of composition and proportion of farm type peasant farms of Ukraine during the new economic policy (1921 – 1929).

The following methods are put in fundamentals of topic research architectonics and structural sections configuration of the dissertation: problem-chronological, comparative-historical, historical-statistical, logical-analytic, grouping and typology. Application of economic methods allowed to understand the nature, mechanisms and consequences of economic processes that took place in Ukrainian village at different stages of new economic policy implementation.

Based on the results of in-depth statistical surveys of 1920s, peasant farms are conditionally divided by us into three groups. The first group is proletarianized peasant farms that can't survive at the expense of their own economy and look for outside earnings, hire out other people's farms, sugar factories, transportation and construction, and so on. This group of farms is defined as unprofitable, and such that gradually eats up its budget, thus going along the path of further proletarianization.

The second group of farms is purely agricultural. Highly productive beet-growing began to be part of crop rotation, but didn't play a decisive role yet. From the purely economic side, this group, mainly, had a deficit budget, but that's all. The third is the group of farms that is most provided with production means. It differs significantly from the two previous groups and is characterized from the production side as a multi-profile, agricultural and animal husbandry. Agriculture, except cultivation of traditional grain crops, gained a significant bias towards intensification. Accelerated development acquired expansion in sowing of sugar beet, winter wheat, sunflower, lentils. The cattle breeding even more often is based on purchase and sale of cattle, which is partly grown by farms themselves, and in part is grown up before it achieves the best commodity qualities. Such farms became quite profitable and provided a noticeable gain of income.

Scientific novelty of the obtained results is defined by: problem statement which has not yet been the subject of special scientific research; critical analysis of problem historiography and new archival sources introduction into the scientific circulation; proving the positive value of farming development in order to implement technological progress achievements, development of agricultural productivity and, first of all, its marketability.

The generalized data allow us to conclude that the growth in cereals production per capita of rural population, especially in the second half of the 1920s, occurred first of all due to the growth of their production in farming and growing middle peasant farms. Farms had better providing with animal draught power. If 71.1% of peasant farms with sown area to 0.1 hectares and 44.5% of peasant farms with sown area to 1.1 hectares did not have animal draught power, then among farms (statistics of that time qualified them as "wealthy and middle peasants") with sown area of more than 2.1 hectares only 23.0% of farms didn't have animal draught power. Besides, it is necessary to add that the lion's share of farms of this group, without animal draught power, was related to the farms with sown area up to 3.1 acres.

State open repressive policy towards peasant farmers in the late 1920s became a logical consequence of rapid quantitative and qualitative changes towards the reduction of this category of the most economically active peasantry. Thus, the number of agrarian type farms in Ukraine in 1928 decreased by 27,5% in comparison with 1927. Having become a hostage of the totalitarian system, which had gained strength, the main object of zealous political persecution, the young Ukrainian farming at a boundary of the 1920's and 30's descended from the historic arena.

Concerning modern prospects of Ukrainian farming development, it is necessary to emphasize that despite a new tendency towards agricultural production industrialization, in general, in agriculture of Ukraine, due to a number of reasons (features of agro-landscapes, local traditions, quality requirements for many types of plant growing, especially animal husbandry products), even in purely production sense, the wide field of activity for functioning and development of farms remains.

Key words: power, prosperous peasants, peasantry, peasant farms, agriculture, farms.

УДК 94:372.(477)«1955/1965»

О. Ф. Нікілев

доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

ДОШКІЛЬНО-ВИХОВНА СФЕРА УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА СЕРЕДИНИ 1950-Х-СЕРЕДИНИ 1960-Х РР.: РЕАЛІЇ ПОВСЯКДЕННЯ

Висвітлено стан та умови, в яких доводилося функціонувати дитячим дошкільним закладам у соціально-економічних реаліях українського села середини 1950-х – середини 1960-х рр. Показано, що на селі дитячі садки були сезонного типу, весь тягар із їх утримання лягав на колгоспи. Більшість їх, через слабкість своїх бюджетів, не могла забезпечувати відповідний рівень догляду дітей. Зазначено, що відкривалися вони у непристосованих, погано обладнаних будівлях. Їхні приміщення за своєю площею абсолютно не відповідали кількості дітей, що у них перебували. Хронічно не вистачало кухонного і столового приладдя, твердого і м'якого інвентарю, постільної білизни, подушок, ковдр, ліжок, рушників, посуду, ложок, іграшок, тощо. Був обмеженим асортимент продуктів харчування, низька їх поживність, калорійність та вітамінізація. Відповідними стану роботи і матеріальної бази колгоспних дитячих закладів були виховання і догляд за дітьми. Аналізуються причини такого стану дошкільної сфери села.

Ключові слова: село, дитячі дошкільні заклади, соціально-культурний розвиток, соціальна інфраструктура.

Постановка проблеми та аналіз останніх досліджень і публікацій. Однією з найменш розроблених проблем історії села другої половини ХХ ст. є соціальна історія. І хоча в останній період з'явилися праці І. Лубко [1], В. Марченко [2], В. Марчука [3], І. Рибачака [4], І. Романюка [5], розглядаються в них лише окремі її аспекти. Тож, значне коло проблем соціально-культурного, соціально-побутового характеру ще не знайшли свого висвітлення. До їх числа, зокрема, належить і така, практично не досліджена тема, як умови, в яких відбувалося виховання підростаючого покоління, реалії, взагалі стан системи дошкільних закладів на селі. До певної міри, заповнити існуючу наукову прогалину покликана дана публікація.

Виклад основного матеріалу Серйозною проблемою для села у 1950-х–1960-х рр. було виховання його маленьких мешканців дошкільного віку. Незважаючи на те, що ситуація з дитячими дошкільними установами була непростною і в місті, ні в яке порівняння з нею вона не йшла на селі. Якщо у містах дитячі садки і ясла знаходилися на утриманні держави і великих промислових підприємств, мали досить солідну матеріальну базу, відповідне продуктове, медичне, освітньо-виховне забезпечення, за ними здійснювали систематичний догляд соціальні та інші установи, то на селі така система знаходилася у зародковому стані. Тут дитячі дошкільні заклади були двох категорій: стаціонарні та сезонні. Стаціонарні, тобто функціонуючі цілорічно, становили мізерну частку існуючих виховних закладів. Так, у 1955 р. їх нараховувалося 387 одиниць, а у 1960 – 463